कोरोना आणि सामाजिक व्यवस्था

डॉ. गंगणे जीवन सुदामराव, सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, लोकप्रशासन विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद ता.अहमदपूर जि.लातूर ई-मेल : jeevangangane555@gmail.com Mo.No : 9421371873.

सारांश :-

'कभी खुशी कभी गम' याप्रमाणे कोरोना साथीच्या आजाराचे परिणाम असणार आहेत. संकटे येतात ती मानवी जीवन समृध्द करण्यासाठी. जो संकटाचे संधीत रुपांतर करतो तोच यशस्वी होतो. कोरोनामुळे अनेक विधायक सामाजिक बदल घडून येणार आहेत. आरोग्यवर्धक सवयी समाजाच्या अंगवळणी पडतील, ग्रामीण सामुदायिक विकासाकडे अधिक लक्ष दिले जाईल, उद्योगधंद्यांचे विकेंद्रीकरण घडून येईल, गुटखा, तंबाखू, पानमसाला आदींवरील बंदी तरूण पिढीस योग्य मार्गावर नेईल, प्रवासी कामगारांसाठी विशेष योजना राबविल्या जातील, मालक-कामगार संबंधात कामगारांचे जरासे महत्व वाढेल, देशाच्या प्रगतीसाठी सर्वांना पुन्हा एकत्र यावे लागेल, व्यक्तीचा सार्वजनिक जीवनातील खर्च कमी होईल, आरोग्य सुविधांचा दर्जा सुधारेल, जनकल्याणाबाबत लोकप्रशासन व्यवस्थेस पर्याय नाही याबद्दल पुन्हा एकदा सर्वांची खात्री होईल... आर्थिक विकासाची गती मंदावणे, परकीय गंगाजळीत घट, आदींचाही सामना करावा लागू शकतो.

प्रस्तावना :-

'जो भी होता है अच्छे के लिए होता है।,' 'परिवर्तन संसार का नियम है'। कोरोनाचे संकट जगावर कोसळले आणि आपणा सर्वांना विचार करायला भाग पाडले. 'परीक्षा में वहीं पुछा जाता है जो कठिन लगे।' कोरोनाचा हा काळ व भविष्यकाळही संपूर्ण समाजव्यवस्थेच्या परीक्षेचा काळ आहे. संपूर्ण समाजव्यवस्थेस स्वच्छतेचा वसा देणारी ही स्थिती आहे. कोरोनाने अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण केले आहेत. काही प्रश्न तर आपणास इतिहासात डोकावयाला भाग पाडत आहेत. कोरोना असो किंवा आणखी काही अशा संकटांना सामोरे जाण्यासाठी आपण सतत तयार रहायला हवे, हेच तर कोरोनाला सांगायचे नसेल? वैयक्तिक स्वच्छता, शारीरिक अंतर, प्रतिकारशक्ती याकडे आपणास अधिक लक्ष द्यावे लागणार आहे. कोरोनाजवळ गरीब-श्रीमंत भेदभाव नाही. त्याने सर्वांना एका रांगेत उभा केले आहे. मात्र शासनयंत्रणेकडून प्रवाशी मजूरांच्या बाबतीत अशी समानता आढळून आली नाही, हा मुख्य मुद्दा आहे. काय ते आपल्या समाजव्यवस्थेचा घटक नाहीत?

समस्यासूत्रण :-

कोरोनाने एका दगडात अनेक लक्ष साधले आहेत. त्याने आपणास आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभा केले आहे. कोरोनामुळे शासकीय यंत्रणेची दुपट्टी भूमिका उघड झाली आहे. मध्यमवर्गीयांना, पांढरपेश्यांना मायदेशी आणण्यासाठी सरकारने खजिना रिकामा केला, विमानं पाठवली. मग तोच न्याय प्रवाशी मजुरांसोबत का नाही? हे मजूर देशाच्या प्रगतीचे वाटेकरी नाहीत काय? पुन्हा आपणास त्यांची आवश्यकता भासणार नाही का? कितीही मोठ्या प्रमाणात यांत्रिकीकरण झाले तरी मनुष्यबळाशिवाय काम शक्य आहे काय? 'कामापुरता मामा' असे सरकारचे त्यांच्यासोबत वर्तन कशासाठी? ते असंघटित आहेत म्हणून? आरोग्य सुविधांच्या बाबतीत आपण पिछाडीवर का आहोत? 'तहाण लागल्यावर विहीर खोदने' हा प्रकार कशासाठी? शासन आदर्श निर्णय घेते मात्र त्यांची परिणामकारक अंमलबजावणी का करत नाही? आपण 'नाही रे' वर्गाच्या बाजूने आहोत असे दाखवायचे आणि प्रत्यक्षात मात्र 'आहे रे' वर्गाचे चोचले पुरवायचे असे दुपट्टी धोरण कशासाठी? कोरोनामुळे होऊ घातलेले सामाजिक बदल शासन कायमस्वरूपी अंगीकारणार आहे की नाही? एकीकडे उद्योगांच्या विकेंद्रीकरणाचे धोरण अंगीकारायचे आणि प्रत्यक्षात मात्र मोठ्या शहरात उद्योग उभा राहण्यास चालना द्यायची, हे कशासाठी? यामुळे ग्रामीण समाजाचे प्रश्न सुटणार आहेत का? हे असेच सुरू राहिले तर सामाजिक क्रांती अटळ आहे.

उद्दिष्टे :-

१. कोरोना साथीच्या आजाराचे सामाजिक परिणाम अभ्यासणे.

२. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक प्रश्नांच्या सोडवणूकीत शासनयंत्रणेची भूमिका निश्चित करणे.

३. कोरोनाने निर्माण केलेल्या सामाजिक प्रश्नांवर उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पध्दती :-

सदरचे संशोधन प्रामुख्याने अनुभवाधारित व ग्रंथालयीन संशोधन पध्दतीवर अवलंबून आहे. द्वितीयक स्त्रोतातील प्रकाशित, अप्रकाशित लिखाण, संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, दैनिके, विविध अहवाल, आंतरजाल यावरील माहिती या स्त्रोतांचा प्रामुख्याने अवलंब करण्यात आला आहे.

गृहीतके :-

१. कोरोना आजार सामाजिक बदलांचा वाटाड्या आहे.

२. कोरोनासारख्या आपत्तींना तोंड देण्यासाठी समाजव्यवस्थेने सतत तत्पर रहायला हवे.

३. कोरोना आजार समाजा समाजात भेदभाव करतो.

विषय विवेचन :-

साथीचे आजार-एकाच गावात राहणाऱ्या बऱ्याच लोकांना जेंव्हा एकच आजार होतो, तेंव्हा त्या आजाराला साथीचा आजार म्हणतात.[१] कोरोनासारखे साथीचे आजार जगाला नवीन नाहीत. जगाची लोकसंख्या आटोक्यात ठेवण्यात साथीच्या रोगांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. कारण ती वस्तुस्थिती आहे. जगास भेडसावणाऱ्या विविध समस्यांच्या मुळाशी प्रदूषण व लोकसंख्यावाढ या दोन बाबी आहेत. यावर नियंत्रण आणणे आपल्या हातात आहे. यामुळेच कोरोना संपूर्ण समाजव्यवस्थेस सांगतो आहे की, कमीत कमी गरजांमधे जगायला शिका. कोरोनामुळे किंवा कोणत्याही सामाजिक स्थित्यंतरामुळे होऊ घातलेले बदल चटकन स्वीकारण्याची तयारी आपली नसते मात्र आपणास त्याचा स्वीकार करावा लागतो. याबाबत राजीव देशपांडे लिहीतात, ‘माणसाचा स्वभाव जुन्या सवयींना सोडून पटकन नवीन सवयी स्वीकारण्याकडे सामान्यतः नसतो. ही गोष्ट व्यक्तिगतरित्या जितकी खरी आहे तितकीच सामाजिकरित्याही. ज्या गोष्टी आपण पूर्वी करत नव्हतो, त्या आता सक्तीने आपल्याला कराव्या लागणार आहेत. उदा. शारीरिक अंतर राखणे, घरातून कार्य करणे, स्वच्छता राखणे, वारंवार हात धुणे, मास्क बांधणे.[२]

जगभरात आजपर्यंत आलेल्या सामाजिक स्थित्यंतरात साथीच्या आजारांची महत्वाची भूमिका राहिली आहे. २०१६ साली वा अगोदर जेव्हा दुष्काळ पडला तेंव्हा जाणकार व सामाजिक समतेचे पुरस्कर्ते दुष्काळाचे स्वागत करत. ‘येऊ द्या दुष्काळ’ म्हणायचे. यामुळे व्यक्ती व्यक्तीतील अंतर कमी होईल. १९७२ च्या दुष्काळात गरिबात गरीब घरची स्त्री तसेच श्रीमंत घरची स्त्री दोघी तलावाच्या कामावर सोबत सोबत राबत होत्या. हा दुष्काळ एवढा तीव्र होता की, श्रीमंताच्या घरीसुध्दा खायला काही नव्हते. अशाच प्रकारे कोरोनामुळेसुध्दा नक्कीच काही सामाजिक स्थित्यंतर घडून येणार आहेत. कोरोनामुळे मनुस्मृतीकालीन सामाजिक व्यवस्थेची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. मनुस्मृतीने सांगितलेली व्यवस्था आपला काळा इतिहास आहे ज्याविरुध्द डॉ. बाबसाहेब भीमराव रामजी आंबेडकर यांनी बंड पुकारले. कमी अधिक फरकाने आजही ती व्यवस्था तशीच मुळ धरूण आहे. कोरोनामुळे सोशल डिस्टंसिंग-सामाजिक अंतर हा शब्द सतत वापरला जात आहे. काय आपणास पुन्हा चार्तुवर्ण्य व्यवस्थेच्या बेड्या पायात घालून घ्यायच्या आहेत? जनावरांपेक्षाही बत्तर जीवन आपल्या बांधवांना द्यायचे आहे का? असा प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही. याबाबतचे वास्तव श्री गौरव जेवळीकर मांडतात, ‘एका विशिष्ट अंतरावरून जेवणाची व्यवस्था(काही गावामध्ये) केली जाते. यामुळे गावकुसाबाहेरचं जगणं आणि अस्पृश्यतेच्या झळा पुन्हा एकदा नव्या रूपात बसू लागल्या. आपल्याच गावात आपल्याला दिली जाणारी वागणूक व त्यातून वाढत जाणारे सामाजिक अंतर येणाऱ्या काळात अनेक सामाजिक बदलांना आमंत्रण देणारे ठरेल.[३] बेरोजगारीने आधीच आपल्या समाजव्यवस्थेस जर्जर केले आहे. त्यात आता लॉकडाऊनमुळे मोठ्या प्रमाणात वाढ होणार आहे. यानिमित्ताने आण्णाभाऊ साठे यांच्या ‘ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून ती दलितांच्या, कामगारांच्या तळहातावर तरली आहे’ या विधानाची आठवण आल्याशिवाय राहत नाही. संकटाच्या या स्थितीत मजुरांच्या बाजूने उभे राहण्याची आवश्यकता आहे. शासन उद्योगांना अनेक सवलती, आर्थिक मदत देत आहे. यात मजुरांचे स्थान काय? यावरही विचार व्हायला हवा. विकासाच्या गाडीचे दुसरे चाक असलेल्या या मजुरांवर लॉकडाऊनचा अर्थव्यवस्थेनंतर सर्वाधिक प्रभाव पडला आहे. राज्यात परतत असलेल्या मजुरांच्या लोंढ्यातून हे स्पष्ट होत आहे, की राज्य सरकारे आपल्या राज्यातील जनतेला मूलभूत सुविधा पुरविण्यात अपयशी ठरले आहेत. अन्यथा या मजुरांना आपले राज्य सोडावेच लागले नसते. काही राज्य तर आपल्या राज्यातील प्रवाशी मजुरांना राज्यात प्रवेश द्यायला तयार नाहीत.[४] याचे कारण स्पष्ट आहे, त्या मजुरांच्या हाताला काम द्याला ही राज्ये असमर्थ आहेत.

कोरोनामुळे समाजात आरोग्यविषयक विशेषतः स्वच्छताविषयक जागरूकता वाढली आहे. मात्र जो मजुरवर्ग आहे तो याबाबतीत विशेष जागरूक नाही. प्रशासनाच्या मार्गदर्शक सूचना त्यांच्यापर्यंत परिणामकारकरित्या पोहोचणे आवश्यक आहे. तरचं ते त्यांचे पालन करतील. अन्यथा हा समाजघटक कोरोनाला बळी पडण्याची अधिक शक्यता आहे. ज्यांच हातावर पोट आहे अशा सर्व समाजघटकांमध्ये अधिक प्रयत्नपूर्वक जागरूकता निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. उन्हाळा संपला. गावागावात शेतात क्वॉरन्टाइन असलेले लोक राहत आहेत. पण पाऊस सुरू होताच त्यांचे काय हाल होतील याचा विचार केलाय का कोण? आपल्याकडे गरिबांना विशेषतः शेतकऱ्यांना गावात नीटसा निवारा, पक्क घर उभारता आलेल नाही. तर त्याच्या शेतात काय पक्की व्यवस्था असणार आहे? असे कितीतरी प्रश्न आपल्या समाजाचे आहेत ज्यावर विचार करण्याची आवश्यकता आहे. कोरोनामुळे होत असलेल्या सामाजिक बदलांबाबत श्री जेवळीकर म्हणतात, ‘रूढी-प्रथा-परंपरा यांचे अवडंबर मर्यादित होईल. विवाह सोहळे, सण-समारंभ साधेपणाने साजरे करण्यावर भर दिला जाईल, शिक्षणक्षेत्रात आमूलग्र बदल होतील, ग्रामीण भाग व एकत्र कुटुंबपध्दती यांचे महत्व

अधोरेखित होईल, पिझ्झा-बर्गर खाद्य संस्कृतीला आळा बसेल, अनावश्यक शॉपिंग थांबेल, आरोग्यविषयक जाणिवा विकसित होतील.[५]

प्रदूषणाचा आणि पर्जन्यमानाचा निकटचा संबंध आहे, हे लॉकडाऊनने पुन्हा सिध्द झाले आहे. यावर्षी ३१ मे पासूनच मराठवाड्यात दमदार पाऊसास सुरूवात झाली आहे. सहसा असे घडत नाही. हा लॉकडाऊनचाच परिणाम असावा. म्हणून यापुढे दरवर्षी एप्रिलभर लॉकडाऊन जाहीर करायला हवे.[६] सरकारने ‘पर्यावरण की विकास?’ यावर निर्णय घ्यायला हवा. टाळेबंदीच्या दरम्यान हवा गुणवत्ता निर्देशांक पन्नास टक्यापेक्षाही कमी झाला आहे.[७] दिल्लीतील मयूर विहार येथील वायू गुणवत्ता निर्देशांक जो ३०० वर असे तो टाळेबंदीमुळे १०१ पर्यंत खाली आला आहे.[८] वाईट बाब अशी, की प्रदूषणासारख्या गंभीर विषयाला इतक्या वर्षात सरकार केवळ तात्कालिक उपायांद्वारेच सोडवू इच्छिते. लॉकडाऊनमुळे जी तंबाखू, गुटखा, वीडीवर बंदी आली आहे ती समाजव्यवस्थेस नवी दिशा देणारी ठरणार आहे. व्यसनाधिनतेच्या अजस्त्र राक्षसाने आपल्या समाजव्यवस्थेस विशेषतः तरूणांना जखडले आहे. यानिमीत्ताने त्यांची यातून सुटका होवो, अशी मनोमन अपेक्षा. मात्र यासाठी आवश्यकता आहे गुटखा बंदीच्या परिणामकारक अंमलबजावणीची. प्रत्यक्षात मात्र बंदी असतानाही शोकीनांना थोड्याफार कष्टाने हे पदार्थ उपलब्ध आहेत. आज बहुतांश किराणा दुकानात गुटखा विकत मिळतो आहे. पानटपऱ्यांना बंदी असतानाही टपरी मालकाच्या घरातून गुटखा विकला जातो आहे.

तज्ज्ञ सांगत आहेत कोरोना जगातून कधीच काढता पाय घेणार नाही. आपणासच आता कोरोनाशी जुळवून घ्यावे लागेल. कोरोनासोबत जगायला शिकावे लागेल.[९] आपणास काही सवई बदलाव्या लागणार आहेत. गुटखा, तंबाखू, खर्रा चघळणे बंद. म्हणजे इथे तिथे थुंकने बंद होईल.

कोरोनामुळे पर्यावरणवादी मात्र खुश आहेत. टाळेबंदीमुळे प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात कमी झाले आहे. एकट्या मुंबईतील प्रदूषण ८०% कमी झाले आहे.[१०]

गृहीतकांची पडताळणी :-

सदरच्या संशोधनांतर्गत काही गृहीतक निर्माण करण्यात आली होती. यातील काही सत्य तर काही असत्य सिध्द झाले आहेत.

१. ‘कोरोना आजार सामाजिक बदलांचा वाटाड्या आहे’ हे गृहीतक सत्य सिध्द झाले आहे. लग्न समारंभाचे आटोपते स्वरूप, शारीरिक अंतर बाळगण्याची अंगी पडत असलेली सवय, मंदिर, मस्जिद, चर्च आदींना असलेले टाळे... सामाजिक बदलांचे द्योतक आहेत.

२. ‘कोरोनासारख्या आपत्तींना तोंड देण्यासाठी समाजव्यवस्थेने सतत तत्पर रहायला हवे’ हे गृहीतक सत्य सिध्द झाले आहे. ‘गाव करील ते राव काय करील’ याप्रमाणे नागरिक एकजुटीतून संकटांचा सामना करत आहेत. दुष्काळ, जागतिक तापमानवाढ, रोगराई, प्रदुषण यामुळे नागरिक आता सतत तत्पर रहायला तयार होत आहेत.

३. ‘कोरोना आजार समाजासमाजात भेदभाव करतो’ हे गृहीतक असत्य सिध्द झाले आहे. कोरोनाने गरीब-श्रीमंत, जात, धर्म, देश.. या सर्व सीमा ओलांडत जवळजवळ संपूर्ण जगभर शिरकाव केला आहे. मानवाप्रमाणे तो आखूड बुध्दीचा नाही, जो भेदभाव करेल. मनुस्मृतीचे समर्थन करणाऱ्या व चार्तुवर्ण्य व्यवस्थेस थारा देणाऱ्यांनी कोरोनाकडून खूप काही शिकण्यासारखे आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी :-

१. कोरोनाचे स्वागत व्हायला हवे. कारण तो आपणास योग्य मार्ग दाखवतो आहे. म्हणून क्षैंध्रैं म्हणताहेत ‘Let Corona come again and again.’

२. अ. बिहारमधील छपरा जिल्ह्यात सॅनिटायझेशनने एका व्यक्तीचा मृत्यू झाला, ब. कोरोनामुळे लोक एकदुसऱ्याकडे साशंक नजरेने पाहु लागले आहेत, असे काही याचे दुष्परिणामही आहेत.

३. कोरोनाच्या टाळेबंदीमुळे प्रदूषण कमी होऊन पर्यावरण संवर्धनास मदत झाली आहे.

४. व्यसनाधिन पिढी उज्ज्वल भवितव्याकडे जाण्याची शकयता आहे.

५. आरोग्य सुविधांचा दर्जा सुधारण्यास मदत होणार आहे.

६. ‘संयुक्त कुटुंब पध्दत’ जी आपल्या सुखी समाजजीवनाचा आधार आहे, मजबूत होत जाईल.

७. देव, धर्म, कर्मकांड, अंधश्रध्दा आदींचे समाजमनावरील प्राबल्य कमी होईल.

८. ग्रामीण सामुदायिक विकासास चालना मिळेल.

९. मजुरांच्या स्थितीत सुधारणा घडून येईल.

१०. जागतिक तापमानवाढ कमी होऊन शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कमी होतील कारण शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आणि जागतिक तापमानवाढ यांचा अतिशय निकटचा संबंध आहे.

११. दरवर्षी एप्रिल महिण्यात हमखास टाळेबंदी करणे आवश्यक.

१२. गुटखा, तंबाखू, मद्य आदींवर कायमस्वरूपी बंदी घालावी.

१३. प्रवाशी मजुरांना त्यांच्या राज्यात रोजगार उपलब्ध करून देणे आवश्यक.

१४. 'वर्क फ्रॉम होम' संस्कृतीस चालना देणे आवश्यक.

१५. सोशल डिस्टंसिंग-सामाजिक अंतर याऐवजी फिजिकल डिस्टंसिंग-शारीरिक अंतर असा शब्दप्रयोग करणे आवश्यक.

१६. राज्यातील अतिश्रीमंतांवर २ % 'कोरोना कर' आकारला जावून हा निधी मजुरांच्या कल्याणासाठी खर्च केला जाणे आवश्यक.

१७. शहरांमधील भाजीपाला बाजार व इतर सर्व मुख्य बाजारपेठ यांचे शहरभर विकेंद्रीकरण करणे आवश्यक.

संदर्भसूची :-

१. www.mr.wikipedia.org.

२. संपादकीय, अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र, जून २०२०, पृ. ३.

३. जेवळीकर गौरव यांच्या फेसबुक भिंतीवरून, दि.२८/५/२०२०.

४. मिर्जा फिरदौस, क्या सचमुच कल्याणकारी राज्य में जी रहे है हम, लोकमत समाचार(दैनिक), २९ मे २०२०, नागपूर.

५. जेवळीकर गौरव, उपरोक्त.

६. जाधव दत्तात्रय धोंडिराम त्यांची मुलाखत, दि. ०१/०६/२०२०, अहमदपूर.

७. रवि शंकर, प्रदूषण से निपटने की चूनौती, दै. जनसत्ता, दिल्ली, २३/०४/२०२०.

८. Sawshilya Archana, Webinar on 'Corona: Nature and Environment, R.N.College, Hajipur, Bihar, 5/6/2020.

९. www.loksatta.com, dt. 14 May 2020, epaper.

१०. दै. बालाघाटचा आवाज, दि. ३१ मार्च २०२०. लातूर.